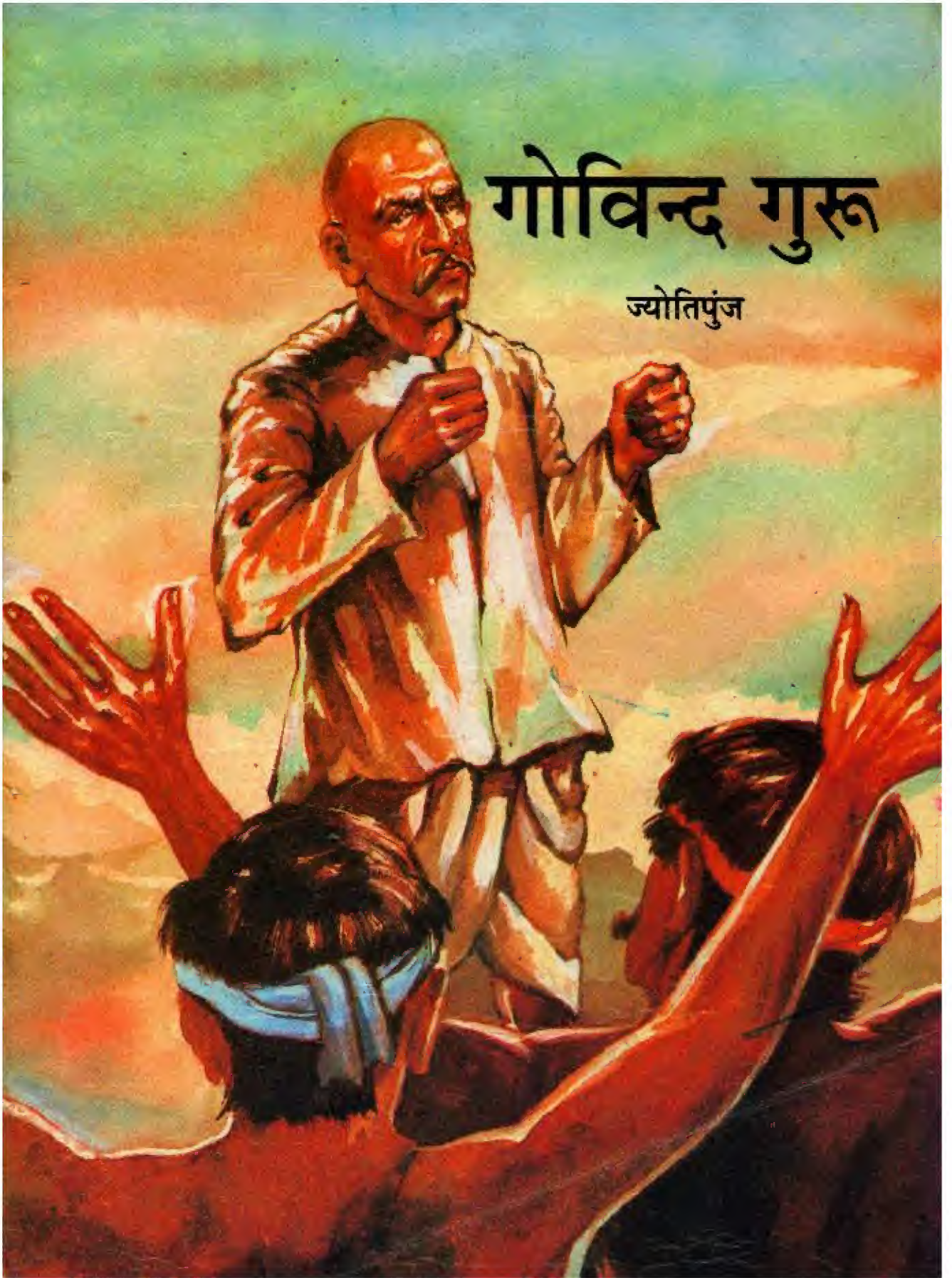

गोविन्द गुरु

ज्योतिपुंज

नवसाक्षर साहित्यमाला

गोविन्द गुरू

ज्योतिपुंज

अनुवाद

नीला शर्मा

चित्रे

रणजित सिन्हा

नॅशनल बुक ट्रस्ट, इंडिया

राज्य साधन केंद्र, राजस्थान आणि नॅशनल बुक ट्रस्ट, इंडिया, ह्यांच्या संयुक्त विद्यमाने
आयोजित कार्यशाळेत या पुस्तकाची निर्मिती झाली.

ISBN - 81-237-0839-4

पहिली आवृत्ती 1994 (शके 1915)

दुसरी आवृत्ती 1995 (शके 1917)

तिसरी आवृत्ती 1995 (शके 1917)

मराठी अनुवाद © नॅशनल बुक ट्रस्ट, इंडिया, 1990

Govind Guru (*Marathi*)

रु. 10.50

संचालक, नॅशनल बुक ट्रस्ट, इंडिया, ए-5, ग्रीन पार्क, नवी दिल्ली - 110016 यांनी प्रकाशित केले.

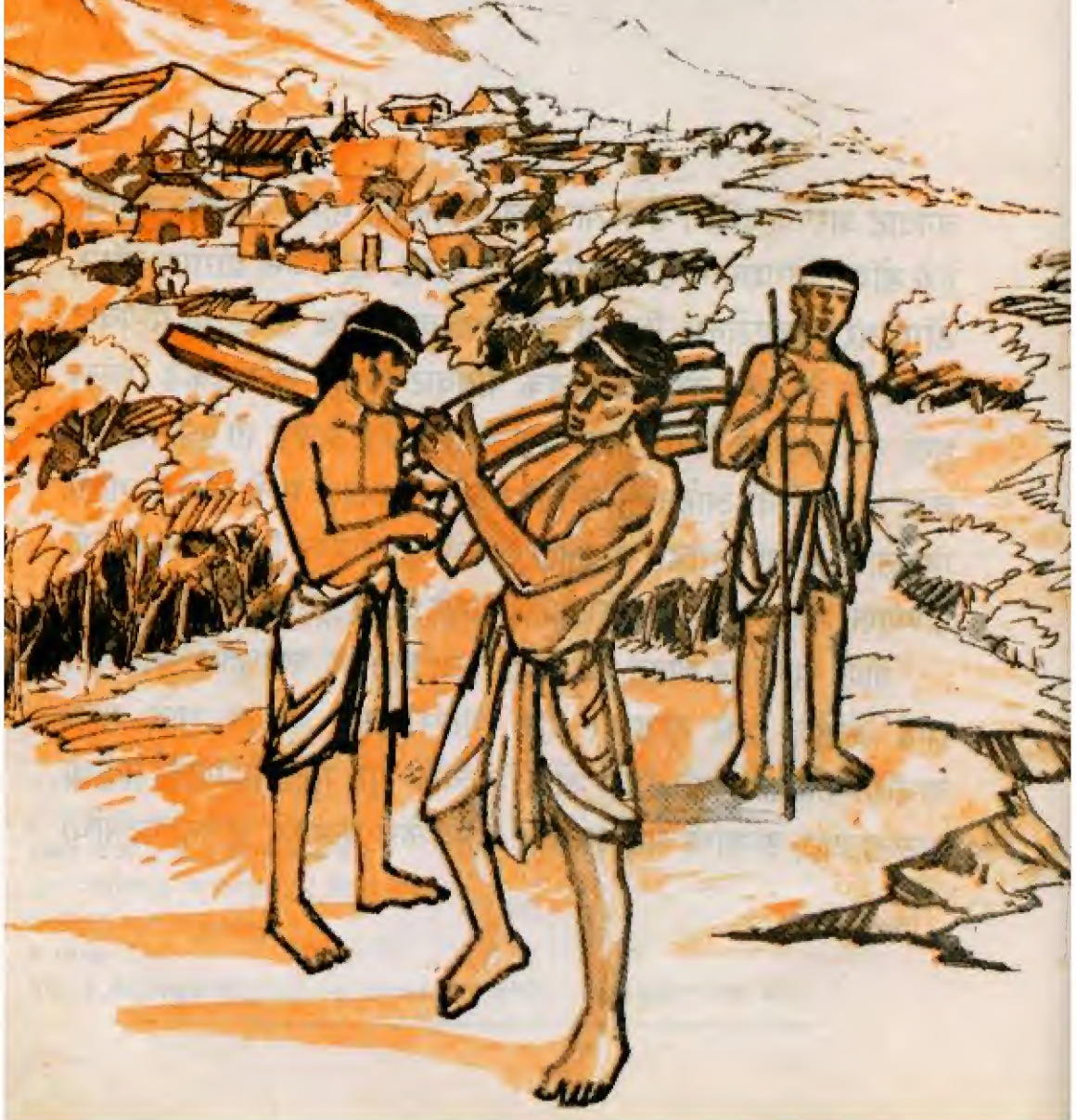
घनदाट अरण्य, दक्षिण राजस्थानातला भिल्लांचा भाग — बागड नात्राचा. तेथे डोंगर डोंगरामागे डोंगर डोंगरापुढे डोंगर, चहुबाजूंनी डोंगरच डोंगर, डोंगरावर विखुरलेल्या भिल्लांच्या झोपड्या. प्रत्येक झोपडीची पायवाट वडापर्यंत येते. त्या वडातच प्रत्येक पायवाट मिळून जाते. इकडे भिल्ल मुली उभ्या आहेत. तिकडे नील गायी आणि हरिण आहेत. ती एकमेकांच्या छान ओळखीची आहेत. मिळून-मिसळून खेळतात. मुली मौजेची गाणी म्हणतात. हरिण बागडत असतात. इकडे ह्या भिल्ल स्त्रिया. कांहीजणी पाण्याला निघाल्या आहेत, कांहीजणी पाणी घेऊन परतत आहेत.

पाणी झऱ्यातून वाहत येतं. झरा मोठा होतहोत नदी होते. नदीकाठी झाडं आहेत. एका झाडावर एक भिल्ल तरुण बसला आहे. पावा वाजविण्यात तो गढून गेला आहे. पाव्याचे सूर, मुलींची गाणी, नदीचा खळखळाट, झऱ्याचा मंद आवाज, कोकिळेचं कुहूकुहू कूजन, पक्ष्यांची

किलबिल, वाऱ्याचं घोंघावणं आणि पानांची सळसळ, सगळे सुरात सूर मिसळलेले. मोरांनी आपापले पिसारे फुलविले, ते नाचू लागले. सूर ताल लय. सारे एकमेकांत मिसळले. मोर नाचत राहिले, नाचत राहिले.

एकाएकी वडाच्या झाडाकडून नाद ऐकू आला. अरे, खरंच की ! ढोलाचा आवाज तर बोलाविण्यासाठीचा. डोंगर निनादले. झाडांवरची पाखरं दचकली. इकडं-तिकडं उडू लागली. माकडं आरोळ्या ठोकीत

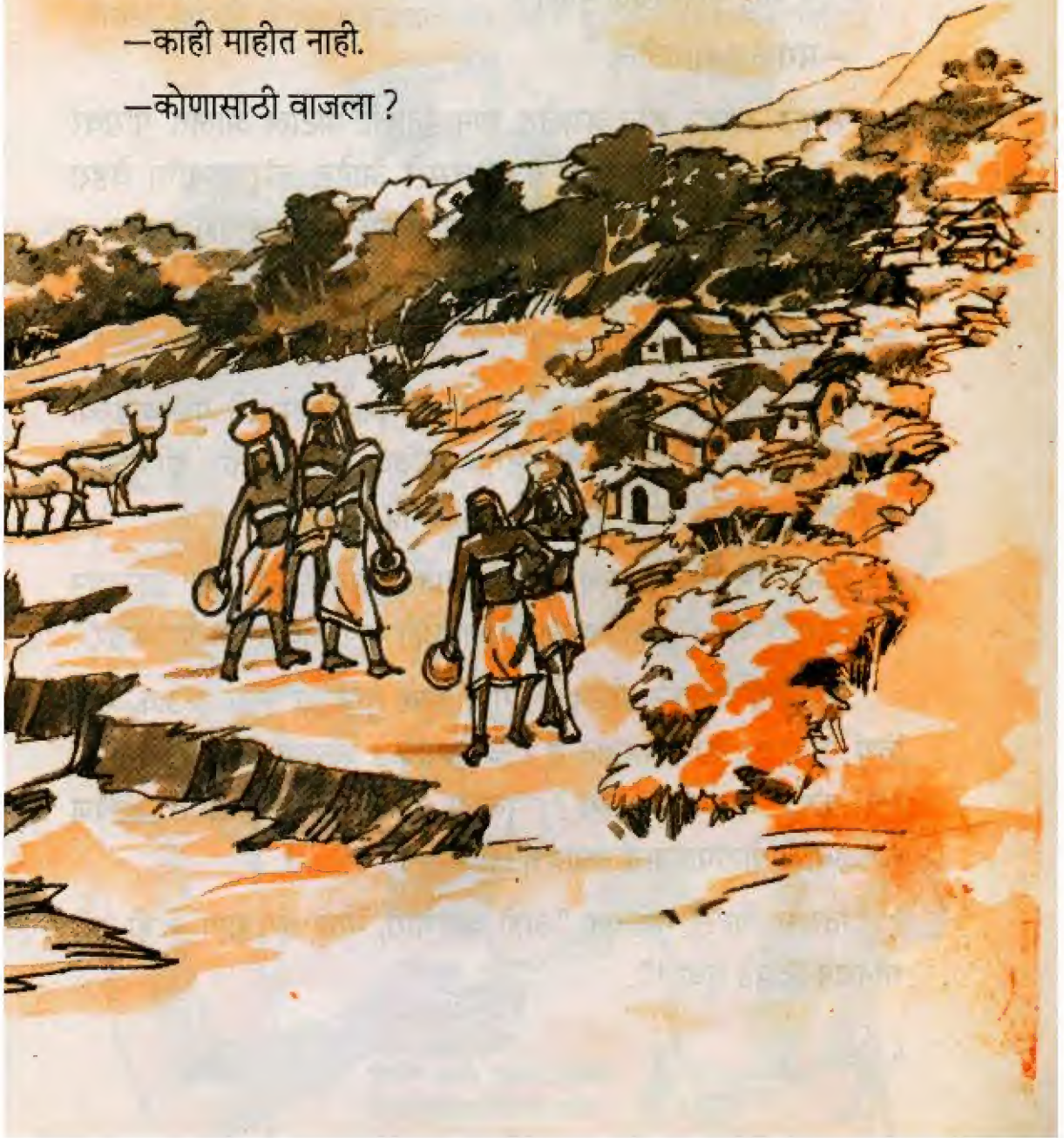

उडया मारू लागली. ह्या झाडावरून त्या झाडावर सारा परिसर संगीतमय
झाला. सूर-ताल-लय. भिल्ल झोपड्यांमधून उतरून येऊन वडाखाली जमा
झाले. एकमेकांच्या कानात विचारू लागले,

—ढोल का बरं वाजला ?

—काही माहीत नाही.

—कोणासाठी वाजला ?

—कारभाऱ्यानं सांगितलं म्हणे.

—मग कांहीतरी महत्त्वाचं असणार.

—हो, मलाही तसंच वाटतंय.

—ते पहा, कारभारीही आलेच.

—मग तेच सांगतील.

सगळे अगदी शांत बसलेत. माना खाली. पाटील आलेत. पारावर बसलेत, सगळे भिल्ल समोर येऊन बसले आहेत. कारभाऱ्याचा चेहरा नुसता लाल बुंद झालाय, संतापलेत जणू ते बोलायला लागले आहेत—

“कांही माहीत तरी आहे का तुम्हाला ? तुमची पोरंबाळं राहतात कुठं, कुठं ? काय करतात दिवसभर ?”

हात जोडीत एका भिल्लानं उत्तर दिलं “अहो कारभारी, पलिकडच्या बांसिया गावातल्या बंजाऱ्याचा मुलगा—गोविंदा आहे ना, तोच ह्या मुलांना नादी लावून घेऊन जातो, एवढंच माहीत आहे आम्हाला.”

दुसरा भिल्ल म्हणाला “पोरं सांगत असतात, तो फार छानछान कायकाय शिकवत असतो म्हणून, मुलांचाही खूप जीव आहे त्याच्यावर.”

कारभारी वसकन ओरडले “गप्प बसा. तुम्हाला काय ठाऊक, मुलं तिथं गेल्यावर काय करतात ते ? ज्यांच्याकडे शेळ्या-मेंढ्या असतील, त्या कुणी चारायच्या मग ? मुलांना कुणी सांभाळायचं ? आपण सगळ्यांनी पोटापाण्याचं बघायचं की नाही ?”

तिसरा भिल्ल म्हणाला “अहो कारभारी, मला तर ह्यात काही तरी भानगड दिसते बुवा !”

पाटील—“म्हणूनच तर मी म्हणतोय की हे केव्हापर्यंत चालू द्यायचं?”

चौथा भिल्ल—“मालक, आता उद्यापासून नाही जाऊ देणार मुलांना.”

पाटील—“उद्या कशाला? आजपासूनच बघायला हवं. त्यांचा शोध घेतला पाहिजे. ते काय उचापती करतात ते हुडकून काढायला पाहिजे.”

पाटील आले. पारावर बसले.
सगळे भिल्ल त्यांच्या समोर

सगळे भिल्ल—“जी मालक ! चला, सगळे जण चला !”

सगळे भिल्ल कारभाऱ्याच्या पाठोपाठ निघाले. जवळच्या रानात
मुलांना शोधत होते. तेवढ्यात एक भिल्ल म्हणाला,

“ते...ते बघा. तिकडं बसली आहेत मुलं. आंब्याच्या झाडाखाली गोलात बसले आहेत सगळेजण. गोविंदा काय सांगतोय ते ऐकताहेत.”

सगळी मुलं चिडीचूप बसली आहेत. गोविंदा कांहीतरी सांगतोच आहे. मधूनमधून मुलांना हसू येतंय. त्यांचं हसणं सगळ्यांना आवडलं. मध्येच मुलं उभी राहून खेळायला लागतात. कधी व्यायाम करतात, कधी धावतात, मग बसतात.

कारभारी दातओठ खात म्हणाले, “थांबा जरा, येतोच बघा. चला रे सगळे !”

सगळी मुले तशीच बसली आहेत. कारभारी आरडत ओरडत आले, “काय रे कशासाठी तू रोज आणतोस ह्या मुलांना? भलतंसलतं शिकवतोस काय? त्यांना बिघडवतो आहेस? वाईट मार्गाला लावतो आहेस?”

गोविंदा हसला. उभा राहून हात जोडीत म्हणाला, “कारभारीकाका, मुलांना मी बिघडवीत नाहीये, उलट खूप चांगल्या चांगल्या गोष्टी शिकवतो आहे. त्यांना लिहायवाचायलासुद्धा शिकवतो. आम्ही सगळे जण मिळून खेळत असतो आणि खेळताखेळता शिकत असतो.”

कारभारी म्हणाले “तुला काय येतं रे ह्यांना शिकवायला?”

गोविंदा म्हणाला “कारभारीकाका, मी पुजारीबुवांकडून लिहायवाचायला शिकलो. लमाणांमध्ये राहूनही मी कांहीनकांही शिकतच असतो. माझ्या सवगड्यांनाही शिकवतो. आम्ही असं ठरवलंय की आधी आम्ही थोडं शिकून घेतो मग तुम्हीही आमच्यासोबत बसत जा. तुमच्याकडून काही चांगल्या गोष्टी आम्ही शिकू आणि तुम्ही आमच्याकडून लिहायवाचायला शिका.”

कारभारी म्हणाले “लहान तोंडी मोठा घास घेतोस. मोठा आलाय आम्हाला शिकवणारा. अजून मिसरुड फुटली नाहीत तरी मोठयामोठया

बाता करतोय् बघा आमच्याशी. चला रे. पोरानो, उठा सगळे. आपापल्या
घरी जा. काय ठेवलंय् इथं ?”

कारभारी काका, मुलांना मी बिघडवीत नाहीये.

गोविंदा—“कारभारीकाका, तक्रार तर आताही आली नसेल. घरगुती कामांमध्ये अडचण मात्र आली असेल. वडील माणसांसाठी चिलीम, भरायची असेल तेव्हा, गुरं चरायला नेतांना, शेतावर काम करायच्या वेळी आमची आठवण आली असेल. आम्हाला काम करायला लाज वाटत नाही. लाज वाटते फक्त एकाच गोष्टीची.”

कारभारी—“कशाची ?”

गोविंदा—“आमच्या मेहनतीचं काय देतात ते आम्हाला ? किती पिढ्या गेल्यात. आमचे बाबा-आजोबा त्यांना भुलले. गरज वाटली की आणले जाऊन लगेच पैसे. दोन-पाच रुपये उधारी होत नाही तो त्यांचं व्याज म्हणून पिढ्यान्पिढ्या आम्ही सेवा करतोय त्यांची.”

कारभारी—“ही तर आमची परंपरा आहे अन् ती पूर्वापार चालत आलेली आहे. ती कोण संपवू शकणार ? शिवाय आम्हालाही पोट आहे, ते भरायला नको ?”

गोविंदा—“कारभारीकाका, पोट तर गुरांनाही आहे. तुम्ही तर माणसं आहात. तुमच्याजवळ डोकं आहे, हात-पाय आहेत, सावकारांजवळही हेच आहे. मग त्यांनी तुम्हाला गुलाम का करून ठेवलय ? त्यांच्या रक्ताचा रंग लाल. आपल्या रक्ताचा रंगही लाल. मग एवढा भेदभाव कशासाठी ? गुलामी कशासाठी ?”

कारभारी—“ह्यात कसली आलीय गुलामी ? आपापलं नशीब. त्यांना देवाने दिलंय तेवढं ते खाताहेत. आपल्याला दिलं तेवढं आपण खातोय, बरं, एक सांग, सावकारांच्या घरात जायचं नाही, त्यांचं काम करायचं नाही, मग खायचं काय ? पोट कसं भरायचं ?”

गोविंदा—“मी तर आधीच सांगितलं—आपल्यालाही डोकं आहे, हातपाय आहेत, आपणही सगळं काही करू शकतो. पोट भरण्यासाठीची मेहनत तर करूच, शिवाय गावकऱ्यांशीसुद्धा संबंध बिघडू देणार नाही. त्यांच्याशी मिळून-मिसळून राहू. तुम्ही आपापली कामं करा. आम्हाला गुलामगिरीतून मुक्त करा.”

कारभारी—“अरे, काम करण्यात कसली आलीय गुलामगिरी? कामाला गेलो की पोटाला काही मिळेलच !”

गोविंदा—“कुणाची सेवा करण्यात वाईट काहीच नाही. वाईट फक्त गुलामगिरी आहे. आधीच आपण गुलाम त्यातून पुन्हा आणखी गुलामगिरी. गुलामगिरीची ही साखळी समजून घेतली पाहिजे आणि नंतर ती तोडायला हवी. ”

कारभारी—“मला समजलं नाही. ही गुलामगिरीची साखळी म्हणजे काय ?”

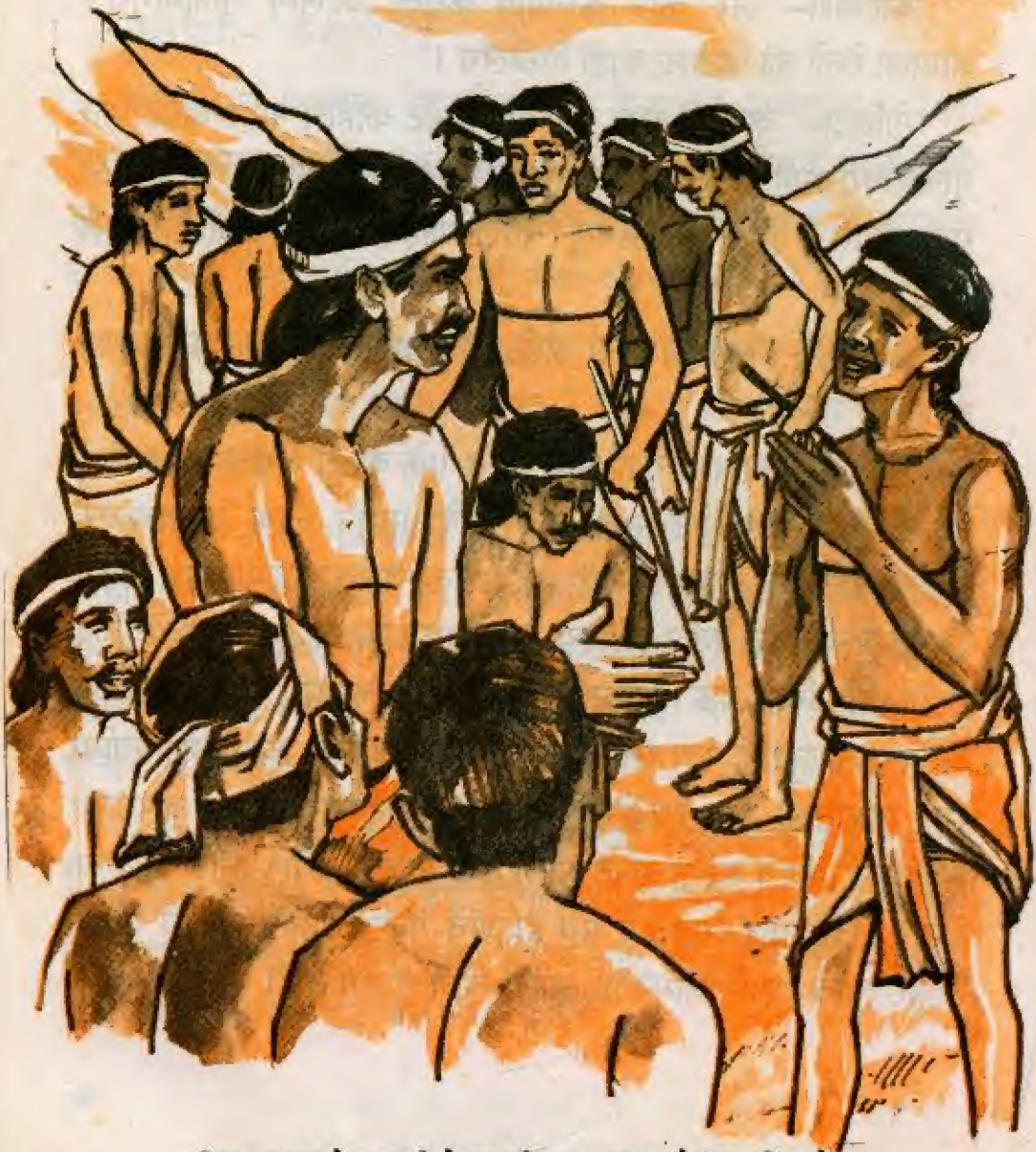
गोविंदा—“आपला देश आहे भारत. एके काळी जगात ह्याला मोठी पत होती. जगात मोठं नाव होतं. परदेशांमधून लोक आपल्याकडे शिक्षणासाठी येत असत. व्यापारी येत असत. स्वतःकडचा माल इथं विकत. इथला माल विकत घेऊन आपल्या देशात परत जात. हळूहळू परकीयांच्या मनात काळंबेरं येऊ लागलं. त्यांनी आपल्यावर हल्ले चढविले. आपल्याला लुटलं. नंतर सत्ताही आपल्या हातून गेली. त्यांनी आपल्यावर सत्ता गाजविली. नंतर इंग्रजांनी अवकलहुशारीने भारतात जम बसविला. व्यापाराचं निमित्त करून आले आणि सत्ता गाजवू लागले. आता आपल्या देशात जेवढे राजे आहेत ते सर्व इंग्रजांचे गुलाम आहेत. राजांचे गुलाम ठाकूर. त्यांचे गुलाम जमिनदार आणि त्यांचे गुलाम तुम्ही. नंतर आम्ही. ”

कारभारी—“तू तर खूपच हुशार झालाहेस रे हे सगळं कुठून शिकलास?”

गोविंदा—“शिकायचं कुठून? शिकला सवरलेला, माहितगार कुणी मिळाला की त्याच्याकडून थोडंबहुत काही तरी शिकायचं.”

कारभारी—“बरं, एक सांग.”

शिकला सवरलेला कुणी भेटला की त्याच्याकडून थोडंबहुत शिकतो.

गोविंदा—“हो, हो, विचारा ना !”

कारभारी—“हे जे राजे आहेत की नाही, ते तर तुझ्याहून जास्त शिकले सवरलेले आहेत.”

गोविंदा—“हो, ते तर परदेशांमध्ये जाऊनही शिकले आहेत आणि मी तर तसा शिकलो सवरलो नाहीच.”

कारभारी—“ते आमच्याहून जास्त माहीतगार आहेत, जास्त अनुभवी आहेत, जास्त शहाणे आहेत.”

गोविंदा—“राजा तर राजाच असणार. ते सगळ्या बाबतीत पुढेच असणार.”

कारभारी—“मग ह्याबाबतीत ते का नाही विचार करीत ? राजांनी का नाही कधी आवाज उठवला ?”

गोविंदा—“आवाज कसा नाही उठवला ? जे राजे तडफदार होते, मानी होते, देशालाच सर्वकाही मानणारे होते, मरणाला अजिबात न भिणारे होते, त्यांनी काही करूनही दाखवलं.”

कारभारी—“असा एक तरी राजा सांग.”

गोविंदा—“एकच कशाला ? अनेक आहेत. बरं, एक सांगा, आपले वाडवडील तरी कधी युध्दाला गेले होते का ?”

एक भिल्ल—“माझे आजोबा सांगायचे की त्यांचे पणजोबा मेवाडच्या राणाजीबरोबर युध्दाला गेले होते.”

कारभारी—“हे तर मीसुध्दा ऐकलं आहे.”

गोविंदा—“मग ते कशासाठी लढले हे नाही का ऐकलं ?”

कारभारी—“ते माहीत नाही.”

गोविंदा—“काय झालं ते ऐका. राणाप्रताप मेवाडचा राजा होता. अकबर हा दिल्लीचा बादशहा होता. अकबराकडे भरपूर बळ होतं, राणाजी पाशी मात्र पुरेसं नव्हतं. तरीसुद्धा अकबर बादशाहाने सगळा देश जिंकला पण मेवाड मात्र त्याला जिंकता आला नाही. राणा हजारो मित्रांना सोबत घेऊन मरेपर्यंत झुंजत राहिला. मेला पण गुलाम झाला नाही. आमचं रक्त हे असं आहे.”

कारभारी—“राणाची गोष्टच वेगळी होती आणि त्यांचे भिल्ल सैनिक ही काही वेगळेच होते.”

कुरिया—“आणखी सुद्धा कुणी आलं होतं ना १२-१३ वर्षांपूर्वी.”

गोविंदा—“हो, आपल्याकडे वीर तात्या टोपेंनी जागृतीचा शंख फुंकला. स्वाभिमान शिकवला. अलवरहून वीर सादातखानही आले. त्यांनी इंदूरला इंग्रजांविरुद्ध मशाल पेटविली. भिल्लानी त्यांना पुरेपूर मदत केली. त्यांच्याही कडून काही शिकायला मिळालं.”

कारभारी—“बरं, बरं, असू दे. क्षमा केली. जा सगळे आपापल्या घरी. आता इथून पुढे मात्र विचारल्याशिवाय कुठेच जायचं नाही हं.”

गोविंदा—“पाटीलकाका, एक विचारू ?”

कारभारी—“विचार”

गोविंदा—“मला तुमच्या घरी येता येईल ना, बंदियाला भेटायला ? मित्रांबरोबर खेळता येईल ना मला ?”

कारभारी—“का नाही ? का नाही ? गावात आलास की नक्की भेटायला येतं जा. मुलांबरोबर खेळत जा. आमच्या सर्वांकडे तू यायचं.”

गोविंदा—“तुम्ही काय म्हणताहात ते मला कळलं नाही काका.”

कारभारी—“हो, हो, मी बरोबर सांगतो आहे. उद्या पहाटेच निघायचंय तुला. लमाणांच्या कळपाबरोबर कदाचित चार-सहा महिने लागतील. तुझ्या वडिलांशी माझं बोलणं झालं आहे. सांभाळून जा आणि खूप शिकून ये.”

गोविंदा—“असं आहे तर, आता लक्षात आलं. तुम्ही खऱ्या अर्थाने म्होरक्या आहात. तुम्हीही तयार राहा. मी येवो की न येवो पण काम मात्र आता थांबायचं नाही. इथं शंभर गोविंदा उभे आहेत.”

माती कपाळाला लावली. सगळ्यांना नमस्कार केला. गोविंदा निघाला. मार्ग राहिलेली मुलं म्हणाली “गोविंद गुरू-झिंदाबाद ! गोविंद गुरू-झिंदाबाद !”

बंजाऱ्यांची बैलं निघाली. बैलांबरोबर गोविंदा. बागडच्या डोंगरांमधून, हिरव्या रानांमधून बैलांच्या गळयातल्या घुंगुरमाळा भिल्लांना झोपेतून जागवू लागल्या. राजस्थान, मध्यप्रदेश आणि गुजराथच्या भिल्लांच्या भागात तांडा पोहोचला. गोविंदा त्यांचा प्रमुख झाला. तांड्यातून व्यापारी बंजारा सुटे झाले. काही सोबती त्याच्याजवळ राहिले. आता काम करणाऱ्यांचा गट होता. अगदी आपलं काम. एकच मार्ग. जागृतीचा, जागरणाचा मार्ग. प्रत्येक गाव त्यांचं होत गेलं. जातील तिथं मुलांचा मोठ्याच्या मोठ्या घोळका त्यांच्या भोवती गोळा व्हायचा. बांसिया आणि शेजारच्या गावांमधली मुलं आता हुशार झाली होती. त्यांचे आई-वडील त्यामुळे खुषीत होते. कारभाऱ्यांचीही साथ मिळायची. मुलांचं काम वाढत गेलं. एकाचं नाव कुरिया भगत होते. त्याने सर्व राज्यांमधल्या हुशार मुलांशी गट्टी केली. गोविंदाचं नाव गोविंद गुरू म्हणून घोषित केलं. पुन्हा

पुढच्या वाटेवर सारे निघाले. मोठे होत असताना कामही वाढवत गेले.
रियासतींना त्यामुळे धोका निर्माण झाला.

गोविंदाला सारे गुरू म्हणत. अवघं २० वर्षांचं वय. साधू होतो की
काय अशी भीती. आई-वडील सावध झाले. गोविंदाची समजूत पटवून
त्याचं लग्न पार पाडलं.

१८८० सालची गोष्ट. स्वामी दयानंद त्यावेळी उदयपुरात होते.
त्यांना गोविंदाची कीर्ती कळली. त्यांनी त्याला बोलावणं पाठवलं.
गोविंदाच्या आई-वडिलांनीही परवानगी देऊन टाकली. तो साधू होऊ नये

म्हणून त्याच्या बायकोलाही सोबत पाठविलं. सगळ्या गावांमध्ये काम अगदी हवं तसं चाललं होतं. सगळे सवंगडी तरुण झाले होते. गोविंदाचा प्रभावही त्यांच्यावर वाढतच होता. इतरत्रही पसरत होता.

गोविंद उदयपूरला पोहोचले. तेथे स्वामीजींशी परिचय झाला. स्वामीजींचं म्हणणं गोविंदांना समजत होतं. स्वामींनी भिल्लांची दशा पाहिली. सामाजिक पध्दती पाहिल्या. त्यांची वाईट परिस्थिती पाहिली. त्यांना सहन करावा लागणारा अन्याय आणि अपमान पाहिला. त्यांच्या

उदयपुरात स्वामी दयानंदांचो भेट झालो.

रुढी, संस्थानिकांकडून होणारा जुलूम पाहिला. तो तपासून घेतला. त्याचा अर्थ जाणला.

त्याचसोबत इकडे गोविंदांचा उत्साहही पाहिला. भिल्लांवर त्यांचा खूप प्रभाव होता. हजारो माणसं गोविंदांवर फिदा झालेली होती. त्यांचं काम पाहिलं, त्यांची स्वप्नं आणि निर्धार पाहिला. भिल्लांसाठीचं त्यांच्या मनातलं प्रेम लक्षात घेतलं. कणव ध्यानी घेतली. चिंता, अश्रू, त्याग सारं पाहिलं. ह्याची चाचपणी केली. गोविंद आणि त्यांच्या पत्नीला समजावून सांगितलं. लिहिणं-वाचणं केलं.

सुमारे दोन वर्षांपर्यंत गोविंद उदयपुरात राहिले. सोबत पत्नीसुध्दा. दोघांनी सारं शिकून समजून घेतलं. स्वामीजींकडून त्यांना प्रेम आणि ज्ञान मिळालं तशीच जागरणाची खादही मिळाली. राजकारणाचे धडे मिळाले.

भिल्लांवर गोविंदांचा खूप प्रभाव होता.

समाजसुधारणेचे मंत्र मिळाले. संकटातून मार्ग सापडले. देशाची हाक आणि आशीर्वादही लाभले.

गोविंद पत्नीसह बागड येथे आले. स्वामीजींची शिकवण घेऊन. गावोगावी जाऊन त्यांनी भिल्लांमधील उत्साह जागा केला. संस्थानिकांपर्यंत बातमी धडकली आणि ते सावरले.

पहिलं आसन सुरता गाव. मोठी सभा झाली. संपसभा आयोजित करण्यात आली. निशाण फडकवण्यात आलं. पांढरं निशाण एकतेचं, स्वच्छतेचं. स्वातंत्र्याचं आणि शांतीचं निशाण.

संपसभेच्या सदस्याला भगत असं म्हटलं जायचं. भगत होण्यासाठीचे काही नियम होते. देशाला सर्वात मोठं मानायचं. व्यसन कुठलंही नको. चोरी, असत्य, भिक्षा मागणं, वेठबिगारी, हिरव्या वृक्षाची तोड ह्यापैकी काहीही चालणार नाही. स्वतःच्या पायांवर उभे राहायला हवं. आपल्याकडे बांधिल मजुरी कुणाला करू द्यायची नाही. देशी वस्त्रं वापरायची. लोभ धरायचा नाही. जाती-पातीचा भेद न मानता सर्वधर्मात समभाव मानायचा. आपला निवाडा आपल्या पंचायतीतच करायचा. पाणी गाळून पिणं. गार काहीच खायचं नाही. सूर्योदयापूर्वी उठणे, रोज दांत घासणे. शौचाला जाऊन आल्यावर तीन वेळा मातीने नीट घासून हात धुणे. रोज आंघोळ, स्वच्छ कपडे, अन्नपाणी झाकून ठेवणे. घर नीट सारवून ठेवणे, मुलांना शिकू देणे, साधा आहार, नम्रताभाव ठेवणे, शिव्या न देणे, कुणाला न दुखवणे, दीनदुखितांची सेवा करणे, इंग्रजधार्जिण्यांशी बोलणे टाळणे, विधवाविवाहाला प्रोत्साहन, बालविवाहाला विरोध, जादूटोण्याला विरोध, विजोड विवाह होऊ न देणे, तेराव्याचे न जेवणे, स्वतःही तेराव्याचा विधी न करणे, मुलीच्या विक्रीला बंदी, दुसऱ्यांचे हक्क हिसकावू नये, परस्त्रीला

मातेसमान व भगिनीसमान मानणे, आई-वडिलांची सेवा करणे, देशासाठी प्रसंगी प्राणार्पण करण्याचीही तयारी असणे—

हे सारे नियम भगत होण्यासाठी आवश्यक होते. ज्यांना मंजूर होईल ते भगत बनत. पुढच्या कार्यवाहीसाठी पहिल्या सभेतच भगतांची एक लाख संख्या झाली. गावोगावी पंचायती, महिला मंडळे, सरपंच तयार झाले. निरनिराळ्या भगतांमध्ये कामाची विभागणी करण्यात आली. त्यांना त्यांचे अधिकार देण्यात आले. पांढऱ्या झेंड्यांचं निशाण देण्यात आलं.

गोविंद आता लाखो भगतांचा गुरू झाला. त्यांच्यापुढे त्याने आपलं म्हणणं मांडलं, योजना सांगितली, त्यांना काम दिलं आणि सगळ्यांना निरोप देऊन परत पाठवलं.

हे लाखो भगत आपापल्या गावात परतले, विखुरले, सारीकडे पसरले. कितीतरी जातींची माणसं भगत झाली. कित्येक ठाकूर आणि शेठ लोकही भगत झाले. एवढं मोठं परिवर्तन ? राजे लोकही चक्रावले. इंग्रजी गुप्त हेर सावध झाले. रियासतींना घाम फुटला. दारूची विक्री एकदमच मंदावली. गांजा, भांग, तंबाखू, अफू इत्यादीची आवक अगदीच थंडावली. रियासती विरोधात गेल्या.

दहा वीस वर्षे उलटली. दक्षिण राजस्थान, माळवा आणि गुजराथचा सारा भिल्ल प्रदेश गोविंदमय झाला. गावोगावी जागृती झाली. संपसभा जोरात सुरू झाल्या. भिल्ल खुषीत होते. भगताला सामाजिक मानसन्मानही मिळू लागला. कारण त्याच्या ठायी नैतिकपणा, सदाचार आणि विनयाच्या भावना होत्या.

भगतांची संख्या पाच लाखावर गेली. समाजसुधारणा वाढीस लागली. भिल्ल बदलू लागले. आपापला व्यवसाय करू लागले. स्वतःच्या पायांवर

उभे झाले. महिलाविकासाची कामं, मुलांचं शिक्षण वगैरे कामं सुरू झाली. आचार विचारांत सुधारणा आली. भिल्लांना बोलण्या-वागण्याच्या पध्दतीही समजू लागल्या. अशा प्रकारच्या सेवावृत्तीमुळे लोकांची मनं जिकली गेली.

जंगलतोड कमी झाली. पशूंच्या परिस्थितीत सुधारणा झाली. चोऱ्या व्हायच्या थांबल्या. गोविंद खूष होते, त्यांच्या मेहनतीचं चीज झालं होतं.

गोविंद आता लाखो भगतांचा गुरू झाला.

पण दैवगती निराळीच असते. एक धक्कादायक गोष्ट घडली. संपूर्ण भिल्ल प्रदेशात दुष्काळ पडला. महाभयंकर दुष्काळ. त्यानं सारं गिळलं. वेगवेगळ्या गोष्टींचा तुटवडा वाढत गेला. रोगराईने डोकं वर काढलं. सारीकडे भुकेच साम्राज्य पसरलं. धान्याची कमरतरता भासू लागली. भुई दुभंगू लागली. सूर्य आगीच्या डोंबासारखा वाटू लागला. होती नव्हती तीही हिरवळ करपली. झाडं मेली. तलाव कोरडे झाले. नद्या आटल्या. विहीर, आड, डोह सारे रिकामे झाले. पाण्याची तहान उसळली पण पाणी मिळणंच दुरापास्त.

दुष्काळाने आ वासला. शासन गप्प बसून होतं. वाणी धन गोळा करण्यात गुंतलेले. सावकारांच्या व्याजाला तेजी आली. धान्य महागलं. पशू,

मरू लागले. चारा नव्हता. आजार आणखी वाढले. मुलं मृत्युमुखी पडत होती.

दृष्टी ठरेना. अर्धमेली ढोरं, हाडांचे सापळे, घारींची झडप, कावळ्यांचे थवे, गिधाडांच्या मेजवान्या, कुत्र्यांची चंगळ, जागती स्मशानं, सैतान जागा झाला. माणसं ढोरांना मारून खाऊ लागली. ढोरं मिळाली तोवर खाता आली. जगता आलं. आता भुकेल्या नजरेसमोर काही उरलं नाही. माणूस माणसासाठी तरसत होता. दिवस घालवणं मुश्किल झालं. पहाट झाल्यापासून संध्याकाळ खूप उशीरा येते असं वाटायचं. हजारो माणसं मेली.

ह्या परिस्थितीत भगत उपयोगी पडले. भगतांनी शिबिरांमधून धान्य जमवलं. भाकऱ्या वाटल्या. स्वतः भगतही भुकेलेच असत. अर्धी भाकर स्वतः खात. अर्धी वाटून टाकत. गोविंद गुरूंच्या प्रभावाचा उपयोग झाला. साठेबाजांना भांडारं उघडावी लागली. धान्य मोफत समान वाटे करून त्यांना वाटून टाकलं. ढोरांची सेवा घडली. त्यांना चारा मिळाला. हिंसा थांबवली. मुलांचे अश्रू पुसले. आया-बहिणींची लाज राखली. प्रत्येक भगताची हीच दिनचर्या झाली. दुष्काळात मरणान्यांना आधार मिळाला. गावोगावी श्रमदान झालं. हाडांचे ढिगारे बाजूला सारले. कुजणारी प्रेतं गावापासून लांबवर नेऊन टाकली. साफसफाई केली. लोकांना धीर दिला. नागडयाला लंगोटी आणि आजान्याला औषध दिलं. त्यांच्यावर इलाज केले.

मेलेल्यांना घाटावर पोहोचवलं. दुःखी कुटुंबांना दिलासा दिला. त्यांच्या दुःखाचे भागीदार झाले. म्हातान्या कोतान्यांची सेवा केली. आंधळ्यांची काठी झाले.

दुष्काळ वाढतच गेला. कुणाकुणाचं कायकाय हरवलं, किती मुलं पोरकी झाली. किती आईबाप निराधार झाले, काही पत्ताच लागला नाही. काही बहिणींची राखी हिसकली गेली, काही बंधू राखीपासून वंचित झाले, रडणाऱ्या मुलाला सोडून आई निघून गेली, एखाद्या कुमारीची स्वप्नं बेचिराख झाली, कित्येक माता निपुत्रिक झाल्या, किती लेकी विधवा झाल्या, किती कमनशिबी बापांना आपल्या मुलाला खांदा द्यावा लागला. आजोबांना रडू फुटलं, सारं काही हरवलं. ह्या सगळ्यांचे अश्रू पुसायला गोविंद अनेक ठिकाणी स्वतः गेले. कितीतरी ठिकाणी भगत पोहोचले. गावोगावी सहायतायज्ञ सुरू झाले. ज्याला जे-जे अत्यावश्यक होतं ते-ते त्याला मिळालं.

ज्यांची ढोरं मरणार होती त्यांच्याकडे चारा पोहोचवला. तहानलेल्यांना पाणी मिळालं. जागोजागी पाणपोया उघडल्या. आवश्यक त्या वनस्पतींना पाणी देऊन ठेवलं. पण स्वतः गोविंदची धर्मपत्नी मात्र जगली नाही. तिचे पुत्रही मरण पावले. तरीही गोविंदानी आपलं दुःख कुणालाही दिसू दिलं नाही.

अशा परिस्थितींमध्ये ते लोकांना मदत देत राहिले. दुःखितांनी मन भरून त्यांना दुवा दिला.

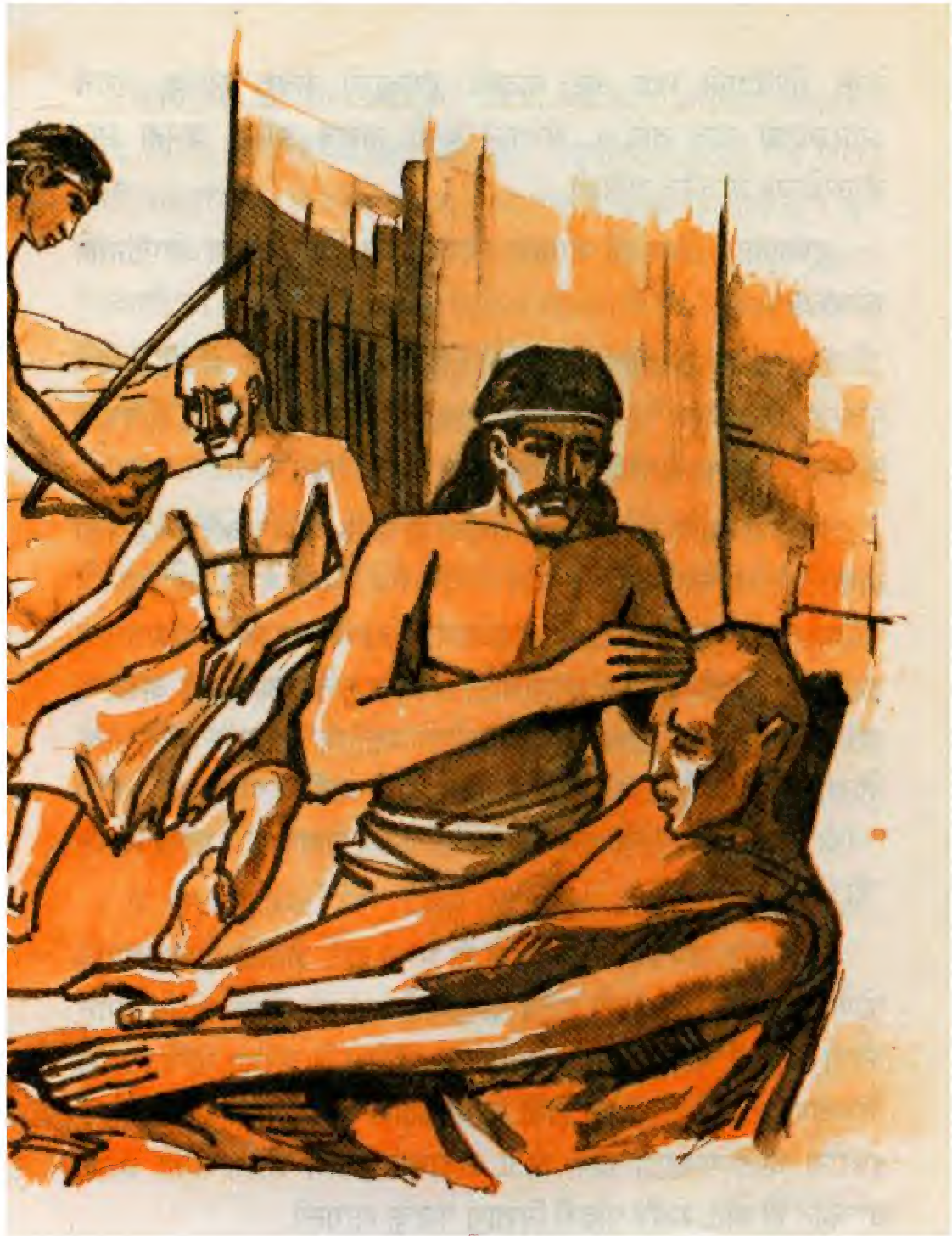
गोविंद गुरूंचा जय-जयकार होऊ लागला. गोविंद गुरू सद्गुरू ठरले. त्यांचा सन्मान होऊ लागला. संपसभेला आदराचं स्थान प्राप्त झालं. तिचे सभासद वाढले.

इकडे संस्थानांमध्ये मत्सर निर्माण झाला. त्यांनीही काही मदतकेंद्रे उघडली. संपसभेचा पुरस्कारही त्यांनी केला. मदत देण्यासाठी हात पुढे

भगतांनी दुष्काळात मरणाऱ्यांना आधार दिला.

केले, गोविंदांनी मात्र अट घातली. इंग्रजांशी संबंध संपवा, मगच आमच्याशी नातं वाढवा. संस्थानं पुन्हा नाराज झाली. जनता मात्र संपसभेच्या बाजूनेच राहिली.

दुष्काळात शेकडोंनी भगतही मरण पावले होते. त्यांच्या आप्तांनाही सांभाळलं.

दुष्काळानंतर अतिवृष्टी, पूरच पूर सारीकडे. पुन्हा संकटे. प्रचंड नुकसान. शेत वाहून गेलीत. विहिरी, आड, डोह निरुपयोगी ठरले. झोपड्या उध्दवस्त झाल्या, रोगराई पसरली. पुन्हा तशीच मदत, तशीच सहानुभूती.

दुष्काळ आणि पूर. तीन-चार वर्षांचा हा काळ. गोविंदाकडून घडलेली मानवसेवा. त्यांच्या मागे होते पाच लाख गरीब भिल्ल भगत. ज्यांच्याकडे नेसायला फक्त एक लंगोटी, पांघरायला पंचा, आधाराला काठी, एक तांब्या, लहानशी झोपडी, त्यात दळण्यासाठी एक जातं, तीन फाटक्या असल्या तरी स्वच्छ अशा गोधड्या, एक छोटी मातीची कळशी, चूल, तवा, पोळपाट-लाटणं, ताट आणि वाटी, इतर थोडी मातीची भांडी होती. हीच त्यांची संपत्ती. पण त्यांची खरी संपत्ती होती मनाचं समाधान. ते गरीब असले तरी दानशूर होते.

भिल्लांशिवाय इतर जमातीतले ही भगत होते. शेकडो-हजारो भगत. कोणी मध्यमवर्गीय, कोणी गरीब परिस्थितीतला तर कोणी श्रीमंत भगत. कोणी दरबारी भगत. हे सारे भगत गुरू म्हणेल ते करीत. गोविंदजवळ विलक्षण शक्ती होती. भक्ती होती. त्याग आणि बलिदानाची भावना होती. इतरांना घालण्यासाठी हाक होती. सदाचार आणि संयम होता. तसंच आव्हान ही होतं. सर्वत्र पांढरी निशाणं फडकू लागली.

गोविंदांनी आपली जन्मभूमि बांसिया येथे दुसरं संमेलन आयोजित केलं. त्याला छाणी मगरी असं नाव आहे. आपल्या कामांची येथे पारख केली. भगतांना भेटले. सरपंचांचं संमेलन. पंचांचा मेळावा. ज्यांचं काम खूप चांगलं होतं त्या पाचांना आसनं मिळाली आणि नऊ जणांना निशाणं मिळाली. हा त्यांचा बहुमान होता. इतरांना शाबासकी दिली. कलजी भगत, मेमा भगत, थानु भगत, लाला भगत आणि कुरिया भगत ह्यांना आसनं आणि प्रमुख भगतांना बहुमान मिळाला.

संपसभेत भजनं होत, बैठकी होत, जुन्या संतांची वाणी, कबीर, मावजी महाराज, भक्त दुर्लभजी, सुरमल दास, मीराबाई, गवरी बाई, नरसिंह मेहता, रामदेवजी ह्या सर्व संतांची पदे तिथं गायली जात. इतर नवीन रचली जात.

आता गोविंद तयारीत होते. अन्याय अत्याचाराविरुद्ध शंख फुंकले. जनतेला लुबाडणाऱ्यांविरुद्ध, भिल्लांना फसविणाऱ्यांविरुद्ध, भिल्लांचे शोषण करणाऱ्यांविरुद्ध, त्यांच्या कामांत आडकाठी करणाऱ्यांविरुद्ध, जंगलतोड करणाऱ्यांविरुद्ध शंख फुंकत गेले. नफेबाज, व्यसनी, लोकांविरुद्ध आणि जमीन बळकावणाऱ्यांविरुद्धही.

हे शंख फुंकले गेले इंग्रजी शासनाविरुद्ध. इंग्रजी शासनाच्या दरबाराच्या विरोधात.

गोविंदांचे लाखो भिल्ल भगत आता संपूर्णपणे एक झाले होते. गोविंद जेथे असतील तेथून त्यांना मार्गदर्शन करीत. संपसभा ही भिल्ल आंदोलन झाली.

विजयसिंह हे डुंगरपूरचे राजे होते. त्यांची गोविंदजींशी अनेकदा भेट झाली होती. त्यांनी गोविंदजींच्या कामाची वाखाणणीही केली होती. दुष्काळाच्या वेळी शासनाची मान खाली गेली होती. इंग्रजांनी दडपण वाढवली. संपसभेबाबत कठोरतेचा अवलंब होऊ लागला.

गोविंदजींना डुंगरपूरचं निमंत्रण मिळालं. ह्याचा अर्थ त्यांच्या लक्षात आला. भगतांना कामं वाटून टाकली होतीच. स्वतःला उघडपणे अटक करून घेतली. राजाच्या हातातली ही गोष्ट नव्हती. काही वेळानंतर राजाने दूत पाठविले. गोविंदजींनी कुरिया भगतला समजावून सांगितले.

“कोणीही क्रोधाच्या आहारी जाऊ नये. भावनेच्या भरात काही करू नये. कुठल्याही तऱ्हेच्या घाईगर्दीचा उपयोग होणार नाही. मी परत येईस्तोवर नियमिपणे काम चालू द्या. संपसभा शांततेत सुरू ठेवा. राजाला काय हवंय, त्याच्याशी काय बोलणं होणार आहे, ते कळत नाही. संपसभेचा अखेर काय बरं त्रास होत असेल त्याला ? काय असेल ते असो. मी बोलेन त्यांच्याशी. तुम्ही आपली कामं चालू द्या. मी निघतो.”

गोविंदजी डुंगरपूरच्या राजासमोर पोहोचले. राजाने त्यांचं स्वागत केलं. बसायला आसन दिलं. आदर केला. तरीही गोविंदजी सावधच होते. राजाने बोलणं सुरू केलं—

“तुम्ही भिल्लांचे प्रेषित आहात हे कळल्यावर आनंद वाटला. तुम्ही

गोविंद डुंगरपूरच्या राजासमोर पोचले.

भिल्लांच्या सवयी बदलल्या. त्यांच्यातल्या अनिष्ट रूढी कमी केल्या. त्यांना जगायला शिकवलं. आणखीही काही कामं अजून व्हायला हवीं.”

गोविंदजी म्हणाले “मला ते ठाऊक आहे. भिल्लांचं दारिद्र्य दूर करायचं आहे. गावोगावी शाळा उघडायच्या आहेत.”

राजा म्हणाला “हो, हो, तेच ते. हे सारं होणार कसं ? मला वाटतं, तुम्ही आमच्या बरोबर राहायला हवं. भिल्लांच्या विकासाची कामं तुम्ही बघावीत. आम्ही ह्यासाठी पाच गावं देऊ. ठाकुराचे अधिकार देऊ. तुम्हाला पैशाचीही कमतरता राहाणार नाही.”

गोविंद गुरू — “हे शक्य नाही, राजा साहेब. गरीब असलो म्हणून उगीच चेष्टा करू नका आम्हा गरीबांची. तुम्ही कुठं, अन् आम्ही कुठं ? आणि असलं काही घेऊन मला करायचंय तरी काय ? कुठं नेणार मी ही धनदौलत ?”

राजा—“अरे हो, तुम्ही आता एकटेच राहिलात हे ऐकून फार दुःख वाटलं. दुष्काळाने तुमची पत्नी गिळली. दोघा पुत्रांचाही ह्या दुष्काळाने घास घेतला. आता तुम्ही कुणासाठी हे सर्व...”

गोविंद गुरू — “निसर्ग त्याचं काम करीत असतो. जोवर ह्या देहात आणि इतर देहांमध्ये जोर आहे तोवर आपण नातेवाईक असतो एकमेकांचे. बाप असतो, पुत्र असतो. मृत्यूनंतर शिल्लक उरतात केवळ आठवणीच. पण माझं कुटुंब तर आता बरंच वाढलंय. त्याची चिंता मला असणार नाही तर कुणाला असणार ?”

राजा — “तुम्ही संत पुरुष आहात. तुम्हाला मी काय सांगावं. मी हेच विचारण्यासाठी बोलावणं पाठवलं होतं की तुम्ही आम्हाला साथ कराल का ?”

गोविंद गुरू — “माझीही एक अट आहे. जोवर तुमची इंग्रजांना साथ आहे, तोवर मी तुम्हाला साथ करणार नाही. तुमचं म्हणणं मान्य करू शकणार नाही.”

राजा — “त्याचं तुम्हाला काय देणं-घेणं ?”

गोविंद गुरू—“देणं-घेणं नाही कसं ? मी ह्या देशाचा नागरिक नाही का ? भिल्ल नागरिक नाहीत का ?”

राजा — “पण तुम्हाला ठाऊक तरी आहे का, राज्याचा खजिना रिकामा झालाय ते. सध्याची परिस्थिती बरी नाही. संबंध राज्यात दारूचे अड्डे बंद पडले आहेत. भांग, गांजा, अफू, तंबाखू यांची विक्रीच थांबली आहे. कसं व्हायचं ?”

गोविंद गुरू—“त्याला मी तरी काय करणार ? तुमच्या मिळकतीसाठी लोकांना खुशाल मरू देऊ ? विख प्राशन करू देऊ ? भिल्लांच्या पोटाला भाकर नाही, हे काय तुम्हाला माहीत नाही ? दारू कुठून प्यायची त्यांनी ?”

राजा — “पहा, पुन्हा विचार करून पहा. भिल्लांना तुम्ही फारच डोक्यावर बसवलं आहे. कितीही केलं तरी ते सुधारणार आहेत थोडेच ? जात तर तीच राहाणार.”

गोविंद गुरू — “राजासाहेब, तुम्ही आजवर पुष्कळच टोची मारल्या आहेत त्यांना. सारं संपत चाललेल्यांनाही अक्षरशः पिळून घेतलंय तुम्ही. गेली कित्येक वर्षे त्यांची पर्वा केली नाही. त्यांना झिडकारलं. काय केलंत तुम्ही त्यांच्यासाठी ? तरीही ते तुम्ही सांगाल तेव्हा तळहातावर शीर ठेवून हजर झाले. वेळ आलीच तर आजही तुमच्यासाठी वाटेल ते करतील. पण तुम्ही तर त्यांना समजूनच घ्यायचा प्रयत्न केला नाही. केवळ गुलामच समजत राहिलात.

तुम्ही कधी भिल्लांची भूक पाहिली काय ? तो काय खातो, काय पितो, काय पांघरतो, कुठं रहातो, त्याची मिळकत केवढीशी, हे सारं कधी

बधितलंय ? त्याच्या घामाची किंमत केलीय ? दुष्काळात ते भुकेने मेले. तहानेने मेले. रोगराईमुळे मेले. हजारो घरं बरबाद झाली. त्यानंतर तुम्हाला जाग आली. तुम्ही राजे आहात. तुमच्यावर खरंतर ह्या सर्वांची जबाबदारी होती. तुम्ही तर ऐषआरामात जगत होता. तुम्हाला खजिन्याचीच काळजी होती.”

राजा — “हे बघा, मला तुम्ही उपदेश ऐकवित बसून का. तुम्हा कदाचित आमच्या ताकदीचा अंदाज आलेला नाही अजून.”

गोविंद गुरू — “ताकद, ताकद, ताकद, काय बरं घडलं तुमच्या ह्या ताकदीमुळे ? मला अटक कराल. फारफार तर, आणखी काय, मला मारूनही टाकाल. साध्या, भोळ्या भाबड्या भिलांनाही मारून टाकाल. हेही करून टाका. इतिहास क्षमा करायचा नाही तुम्हाला. तुमच्या ताकदीचा अंदाज तर दुष्काळाच्या वेळी सगळ्यांनाच आला आहे. तुमच्या पुतळ्यातून इंग्रज बोलतोय जणू. तुमच्यातला क्षत्रिय तर केव्हाच मरून गेलाय. तुमची ताकद बंदुकीत, तोफांमध्ये आहे. तुम्ही करा मला अटक. मी अशा धमक्यांना भीक घालणारा नाही.”

राजा — “आता तेच करावं लागेल. समझोता झाला असता तर तुमच्या भल्या साठी हवा होता.”

गोविंद गुरू — “समझोता समजुतदाराशी करायचा असतो. गुलामीची किंमत मोजून नव्हे. तुमच्यातला लोभ स्पष्टपणे दिसून पडतो आहे. इंग्रजांचे बूट चाटा, सुखसोयी मिळवा, ऐश करा, परदेशांमध्ये फिरायला जा.”

राजा — “तुम्ही खूप बोलत आहात.”

गोविंद गुरू — आता तुम्ही डोक्यावरच घेतलंय तर ऐकूनही घ्यावं लागेल. आम्ही एखाद्या राणा प्रतापच्या शोधात आहोत. तुम्हाला तर तुमच्या पूर्वजांचाही पूर्णपणे विसरच पडला आहे. तेज, वाणी, डौल असणारे ते राजे आता कुठं राहिलेत ? अजूनही मी सांगतोय — स्वातंत्र्याचा शंख फुंकला

जाणार आहे. तुम्हीही त्याच्यात सामील व्हा. इतरही राजे लोकांना तुम्ही हे समजावून सांगा. आपण सारे मिळून आधी स्वतंत्र होऊ या.”

राजा — “गप्प बस. घेऊन जा रे ह्याला. अटक करा.”

चारही बाजूंना सैनिक. गोविंदजींना अटक झाली. राजा विचारात पडला. गुप्त हेरांकडून भिल्लांच्या विद्रोहाची शक्यता समजली. राजाने इंग्रज अधिकाऱ्यांशी बोलणी केली. कुरिया भगत डुंगरपूरला आले. राजाशी त्यांची बोलणी झाली. विद्रोहाचं संकट निर्माण झालं. राजाकडे विद्रोहाचा बिमोड करण्याची ताकद नव्हती. गोविंद गुरूंना मुक्त करण्यात आलं. भगतांमधलं वादळ शमलं.

गोविंद गुरूंना अटक झाली.

आता भिल्लांमध्ये चेतना प्रकटली. गोविंद गुरू गावोगावी फिरू लागले. भगतांनी त्यांना पुन्हा लग्न करायला लावलं. ते ह्या पत्नीसह गुजराथेत गेले. संतरामपूर, गोधरा, ईडर ह्या ठिकाणी पोहोचले. मध्य प्रदेशच्या भिल्ल प्रदेशांमध्ये फिरले. नंतर मानगडवर आसन स्थिर केलं.

१९०३ सालच्या मार्गशीर्ष महिन्यातली पौर्णिमा. भगतांचा मेळावा. दोन लाख भगतांची भेट घडली. मानगड साऱ्या भिल्ल प्रांतांच्या मधोमध होता. गोविंद गुरूंनी संपसभेत सांगितलं, “आता नवीन आव्हानं आपल्यासमोर आहेत. राजा विरुध्द असला तरी आपण मात्र इंग्रजांच्याविरुध्द आवाज उठवला पाहिजे. समजुतदारपणे वागायला हवं. आता खरी कसोटी आहे. ठाकुर त्रास देतील. खोटे आरोप करतील. जेरीस आणतील. अटकही करू शकतील. सर्व गोष्टींना शांत राहून तोंड द्यायला हवं आहे. आता दर वर्षी पौर्णिमेला असाच मेळावा साजरा करायचा. मानगडलाच करायचा. कोणीही भगताने संपसभेचा नियम मोडू नये. आपापलं काम ज्याने त्याने व्यवस्थित करावे.

मेळा पांगला. राजे लोकांना इंग्रजांनी सूचना दिल्या. गोविंद गुरूंवर आरोप ठेवला गेला तो ते स्वतंत्र भिल्ल राज्याची स्थापना करित असल्याचा. सगळे राजे एकत्र आले. बोलणी झालीत. दहा वर्षे अशीच संपली. कितीदा तरी गोविंद गुरूंना अटक व्हायची. पुन्हा सुटका व्हायची. संपसभेचं कामकाज चालूच राहिलं. नित्य वाढतच राहिलं. मानगडला वार्षिक उत्सव मेळे होत राहिले.

राजांनी एकात्रितपणे गोविंद गुरूंविरुध्द तक्रार केली. ह्यात संतरामपूरचा राजाही होता. त्याने आरोप लावला की गोविंद गुरू लाखो भिल्लासह राज्य लुटण्यासाठी यायला निघाला आहे. त्याला अटक केली जावी.

१७ नोव्हेंबर १९१३ हा दिवस. मार्गशीर्षातल्या पौर्णिमेचा मेळा होता. लाखो भिल्ल-भगत भेटत होते. इंग्रजांनी अहमदाबादहून, बडोदयाहून, गोध्याहून फौजा बोलविल्या. कर्नल शटनच्या आदेशानुसार मानगड डोंगराला वेढा घालण्यात आला. चारी बाजूंना फौजा तयारीत होत्या. बंदुका, तोफा आणि मशीनगन्स लावल्या गेल्या.

मानगड मेळयात संपसभाही झाली. सरपंच आपापल्या गावच्या विकासाबाबत सांगत होते. संपसभेला येणाऱ्या समस्यांवर विचारविनिमय चालला होता. त्यासाठी आवश्यक असणाऱ्या मार्गावरही विचार केला गेला होता. पुढची ध्येयनीती ठरली. संतरामपूरच्या राजाचा आरोप खोटा ठरविला गेला. बदनामीसाठी केलेलं ते षडयंत्र असल्याचं सांगितलं गेलं. सभेत गाणी भजनं चालली होती. सूचना पसरली. मेळयाला घेराव झाला. गोविंद गुरूंनी संदेश दिला — “संपसभेला दडपण्याचे प्रयत्न होतीत. पण ती दडपली जाणार नाही. तिचे स्वतःचे काही नियम आहेत. आम्ही काही कुणाचं नुकसान करीत नाही. काही चूक करीत नाही.”

गोविंद गुरू आपलं म्हणणं मांडीत असतानाच कर्नल शटनने आदेश दिला-“फायर !” बंदुका, तोफा , मशीनगन्सच्या फैरी झडल्या. भिल्ल भगतांना त्यांनी होरपळून काढलं. पंधरावीस मिनिटांचं वादळ. प्रेतच प्रेतं इकडे तिकडे. कण्हण्या ओरडण्याचे कल्लोळ, “गोविंद गुरूंचा जयजयकार” ‘संपसभा झिंदाबाद’, ‘भारतमाता की जय’. बघता बघता डोंगर प्रेतांनी झाकून निघाला. शटनने हल्ला थांबविण्याचा आदेश दिला.

बघताबघताच काय घडलं हे ? जिवंत राहिलेले इकडे तिकडे सैरावैरा पळत होते. गोळ्या लागून जायबंदी झालेले ओरडत होते, गोविंद गुरूंच्या पायाला गोळी लागली होती. ही विनाशलीला पाहून त्यांना रडू फुटलं. गोळीबारात पंधराशे भगत मृत्युमुखी पडले. हजारों जखमी झाले. गोविंद गुरूंना अटक झाली. त्यांना फाशीची शिक्षा ठोठावली गेली.

अचानक कर्नल शटनने आदेश दिला - "फायर !"

गोविंद गुरुंनी हुतात्मा झालेल्या भगतांना वंदन केलं. दोन अश्रू ओघळले नाही तोवर सैनिक त्यांना कैद करून अहमदाबादच्या मध्यवर्ती तुरुंगात घेऊन गेले. पूजा धीरजी भगतालाही अटक झाली. त्यांना जन्मठेप झाली. कुरिया भगताला शिक्षा झाली. संपसभेला धक्का बसला. इंग्रज अधिकारी चतुर होतेच. विद्रोह पुन्हा भडकून उठू नये ह्या विचाराने त्यांनी संपसभेला मोकळीक दिली. गोविंद गुरुंचा विनम्र स्वभाव आणि चांगल्या वर्तणुकीला जमेला धरून त्यांची फाशी टाळण्यात आली. दहा वर्षांचा तुरुंगवास घडला. राजस्थानात त्यांना प्रवेशबंदी करण्यात आली. सुटका झाल्यावर ते जालोद येथे गेले. जालोदहून कंबोईला. तिथं शेती केली. भिल्लांची सेवा केली. तिथेच आसन स्थिर केले. भिल्लचेतनेचं कार्य केलं. आणि हेच कार्य करित असताना एके दिवशी जगाचा निरोपही घेतला.

हेच कार्य करित असतांना एके दिवशी जगाचा निरोप घेतला.

माहिती

नाव : गोविंद गिरी

गोविंद गुरुंचा जन्म : सन ३० डिसेंबर १८५८

जन्मस्थळ : बांसिया (बेडसा) जिल्हा, डुंगरपूर (राजस्थान)

वडिलांचे नाव : बेचार गिरी

जात : बंजारा

शिक्षण : शालेय शिक्षण नाही. पण अनौपचारिक शिक्षण पद्धतीने लिहिता वाचता येत होते.

१८८०-८१ साली उदयपूरला स्वामी दयानंदांचा सहवास.

मानगड हत्याकांड - सन १७ नोव्हेंबर १८९३

मानगड डोंगर, गाव आनंद पुरी, जि. बांसवाडा (राजस्थान)

निधन — सन ३० ऑक्टोबर १९३१, कंबोई येथे.

रु. 10.50

नॅशनल बुक ट्रस्ट, इंडिया